'विरही' अधिकारीका काव्यकृतिका विश्लेषणात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत, नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

ओमनाथ अधिकारी

परीक्षा रोल नं. १००२२ (२०६७)

नेपाली विभाग

म.र.ब. क्याम्पस

इलाम

२०६७

कृतज्ञता–ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु बुद्धिप्रसाद घिमिरेको निर्देशनमा तयार गरिएको हो । आफ्नो अत्यन्त व्यस्त जीवनमा पनि अमूल्य समय दिएर मलाई समुचित सल्लाह एवम् सुझाव दिएर मार्ग निर्देशन समेत दिनुभएर, यस शोध कार्यको लेखनमा अभिप्रेरित गर्नुहुने शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरुज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा हरेक समयमा आवश्यक सहयोग एवम् प्रेरणा दिनुहुने श्रद्धेय गुरु गुरु पोखेलज्यू तथा म.र.ब. क्याम्पसका नेपाली विभागका सम्पूर्ण श्रद्धेय गुरुज्यहरूप्रति कृतज्ञ छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने शिलशिलामा आवश्यक सूचना उपलब्ध गराइ आफ्ना जीवनका विविध पक्षको लिखित तथा मौखिक जानकारी दिएर यस कार्यमा सहयोग गर्नुहुने मेरा शोधनायक सीताराम 'विरही' प्रति हार्दिक कृतज्ञ छु ।

यो शोधपत्र तयार गर्दा शोधनायकका बारेमा आवश्यक सूचना प्रदान गर्नुहुने झापा बनियानी निवासी श्रद्धेय गुरु डिल्लीप्रसाद नेपाल, ससुरा बुबा श्री तुलसीप्रसाद दाहाल, त्यसैगरी 'विरही' की जीवनसाथी समुना अधिकारीप्रति पनि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

शोध पत्र तयार गर्नका लागि उचित वातावरण प्रदान गर्नुहुने जीवन साथी रुपा र नानीहरू गुञ्जन र कञ्चनलाई पनि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यो शोध पत्र तयारीका क्रममा उपयुक्त छिटो छरितो रुपमा टङ्कण गरी सहयोग गर्ने शारदा सुब्बा तथा मिलिस्टार कम्प्यूटर इन्स्टिच्यूट इलामप्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोध पत्र समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस समक्ष पेश गर्दछु ।

ओमनाथ अधिकारी
नेपाली विभाग
एम.ए. दोस्रो वर्ष
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
इलाम

मितिः २०६८।०१।

शोधनिर्देशकको सिफरिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलामको स्नातकोत्तर तह नेपाली विभाग दोस्रो वर्षका विद्यार्थी ओमनाथ अधिकारीले **'विरही' अधिकारीका काव्यकृतिका विश्लेषणात्मक अध्ययन** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै परिश्रम र लगनका साथ तयार गरिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि म.र.ब. क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुतिका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मितिः २०६८।०१।१९

____

(बुद्धिप्रसाद घिमिरे)
सहप्राध्यापक
नेपाली विभाग
महेन्द्ररत्न बहुमुखी
क्याम्पस, इलाम

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

नेपाली विभाग

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

ओमनाथ अधिकारीद्वारा यस क्याम्पसको मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत **'विरही' अधिकारीका काव्यकृतिको विश्लैषणात्मक अध्ययन** शीर्षकको शोध-पत्रलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको प्रयोजनको निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समितिः

(............................)	(............................)	(............................)
(बुद्धिप्रसाद घिमिरे)	(चूडामणि रेग्मी)	बुद्धिप्रसाद घिमिरे
सह-प्राध्यापक, विभागीय प्रमुख	सेवा निवृत्त सह-प्राध्यापक	सह-प्राध्यापक
	मेची बहुमुखी क्याम्पस	म.र.ब. क्याम्पस इलाम
	भद्रपुर, झापा	शोध निर्देशक
	बाह्य परीक्षक	

मिति २०६८।०१।१९

चिन्ह प्रयोग र सङ्केत सूची

चिन्ह	अर्थ
/	र, वा
....	क्रमश

सङ्क्षिप्त रुप	**पूर्ण रुप**
वि.सं.	विक्रम संवत्
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
म.र.ब.	महेन्द्ररत्न बहुमुखी
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
मा.शि.	माध्यमिक शिक्षक
डा.	डाक्टर
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
पृ.	पृष्ठ
एम.ए.	मास्टर्स अफ आर्टस
ई.पू.	ईसा पूर्व
'विरही'	सीताराम अधिकारी

शोधसार

प्रस्तुत 'विरही' अधिकारीको कविता कृतिको विश्लेषणत्मक अध्ययन शीर्षकको शोध पत्रलाई निम्न लिखित पाँच पच्छिेद भित्रको मूल शीर्षकमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरू राखी अध्ययन र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको परिचय मूल शीर्षक रहेको छ । यस पच्छिेदमा शोधपत्रको शीर्षक, शोधार्थीको नाम, शोधपत्रको प्रयोजन, शोध समस्या, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, सामग्री सङ्कलन पद्धति तथा शोध विधि र शोधपत्रको रुपरेखा जस्ता विषयहरूमा चर्चा गरिएको छ ।

परिच्छेद दुईमा 'विरही' अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व अध्ययन मूल शीर्षक रहेको छ । यस क्रममा 'विरही' को जीवनी, जन्म, जन्मस्थान, बाल्यावस्था, शिक्षा-दीक्षा, पारिवारिक जीवन, आर्थिक अवस्था, पेशा, स्वभाव, रुचि, बाह्य तथा आन्तरिक व्यक्तित्व, प्रेरणा, प्रभाव, लेखनारम्भ, प्रकाशित कृतिहरू, सम्मान पुरस्कार, यात्रा, शिक्षक व्यक्तित्व, कवि, कथाकार, उपन्यासकार, नाटककार आदि व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ ।

परिच्छेद तीनमा कविताको सैद्धान्तिक परिचय र कवि 'विरही'का साहित्यिक यात्रा र कविताहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन मूल शीर्षक रहेको छ । यस अन्तर्गत कविताको परिभाषा, पूर्वीय, पाश्चात्य मान्यता, नेपालीमा कविताको परिभाषा, कविताका तत्व आदिको चर्चा गर्दै कवि 'विरही' का कवितागत चरण, प्रवृति र प्रकाशित कविता सङ्ग्रह भित्रका कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चारमा 'विरही' का खण्डकाव्य तथा कथाको अध्ययन विश्लेषण भन्ने मूल शीर्षक छ । यस भित्र खण्डकाव्य र कथाको पूर्वीय तथा पाश्चात्य मान्यता, परिभाषा, 'विरही' का खण्डकाव्यको अध्ययन विश्लेषण र उनका कथाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ र अन्त्यमा परिच्छेद पाँचमा उपसंहार दिइएको छ ।

सन्दर्भ–ग्रन्थ सूची

१. अधिकारी, 'विरही': **मुटु रेटिएको कथा** (कविता सङ्ग्रहः २०३८) ।
२. अधिकारी, 'विरही': **विकृति र मान्छे** (कविता सङ्ग्रहः २०५७), प्रकाशिका सुमना अधिकारी ।
३. अधिकारी, 'विरही': **विसङ्गतिको क्षेप्यास्त्र** (रक्सी महात्म्यः २०५७), प्रकाशिका खगीमाया लिम्बू ।
४. अधिकारी, 'विरही': **इन्द्रेणी** (प्रकृति काव्यः २०५७), प्रकाशिका सुमना अधिकारी ।
५. अधिकारी, 'विरही': **गरीव** (काव्यः २०६२), प्रकाशक दिलबहादुर थेवे, पृथ्वीनगर, ४ झापा ।
६. अधिकारी, 'विरही': प्रतिविम्ब बोल्छ (कथा सङ्ग्रह २०५९), प्रकाशक सिंहदेवी पुस्तकालय, पृथ्वीनगर-५, झापा ।
७. अधिकारी यादवप्रसादः 'विरही' अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनः त्रि.वि.वि. शोध-पत्रः मेची बहुमुखी क्याम्पस भद्रपुर, २०६२ ।
८. डा. लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसादः नेपाली काव्य समालोचना, पैरवी प्रकाशन ।
९. थापा, हिंमाशुः **साहित्य परिचयः** साझा प्रकाशन, काठमाण्डौः तेस्रो संस्करण २०४७ ।
१०. रिमाल, राममणिः **नेपाली कवि र काव्य** साझा प्रकाशन चतुर्थ संस्करण ।
११. आचार्य कृष्णप्रसाद, बस्नेत कृष्णबहादुरः **आधुनिक नेपाली उपन्यास र कथा**ः प्रकाशनक दीक्षान्त पुस्तक भण्डार काठमाडौः पृष्ठ ३०३ ।

व्यक्ति सन्दर्भसूची

१. अधिकारी 'विरही': पृथ्वीनगर -५, झापा ।
२. अधिकारी सुमनाः पृथ्वीनगर -५, झापा ।
३. नेपाल, डिल्लीराजः बनियानी -८, झापा ।
४. घिमिरे रामप्रसादः शिक्षक सिंचाई प्रा.वि. पृथ्वीनगर झापा ।
५. घिमिरे, बुद्धिप्रसादः महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम ।

सन्दर्भ पत्रिका सूची

१. प्रकाश वर्ष १८, अङ्क ४८, २०५७ मङ्सीर २६ ।
२. कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिकः २०५७ फागुन ४ ।
३. स्वाधीन संवादः वर्ष १० अङ्क ३६ ।
४. स्वाधीन संवादः वर्ष १० अङ्क ३७ ।
५. स्वाधीन संवादः वर्ष १० अङ्क ४० ।
६. स्वाधीन संवादः वर्ष १० अङ्क ४३ ।
७. स्वाधीन संवादः वर्ष ११ अङ्क २० ।
८. स्वाधीन संवादः वर्ष ११ अङ्क २१ ।
९. स्वाधीन संवादः वर्ष ११ अङ्क २२ ।
१०. जनआवाज राष्ट्रिय साप्ताहिकः वर्ष १ अङ्क २१ ।
११. विवेचना दैनिकः वर्ष १० अङ्क १४४ ।
१२. नयाँकामना साप्ताहिकः वर्ष १५ अङ्क ३२ ।

परिच्छेद एक
शोध प्रस्तावको ढाँचा

१. शोधपत्रको परिचय	१
१.१ शोध शीर्षक	१
१.२ शोधार्थीको नामः ओमनाथ अधिकारी	१
१.३ शोधपत्रको प्रयोजन	१
१.४ शोध समस्या	१-२
१.५ शोधको उद्देश्य	२-३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	३-६
१.७ शोधपत्रको औचित्य	६-७
१.८ प्राक्कल्पना	७
१.९. शोध सीमा	७
१.१०. सामग्री सङ्कलन पद्धति र शोधविधि	८
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा	८

परिच्छेद दुई

२.१. जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन	९
२.१.१. जन्म र जन्मस्थान	९
२.१.२. पुर्ख्यौली	९-१०
२.१.३ बाल्यकाल	१०-११
२.१.४ शिक्षा दीक्षा	११-१२
२.१.५ संस्कार कर्महरू	१२-१३
२.१.६ युवा अवस्था	१३
२.१.७. सन्तान	१३-१४
२.१.८. शिक्षण कार्य	१४-१५
२.१.९. राजनीतिक विचारधारा	१५-१६
२.१.१०. सम्मान, पुरस्कार र सम्बद्धता	१६-१७
२.१.११. प्रेरणा र प्रभाव	१७-१९
२.१.१२ आर्थिक अवस्था	१९-२०
२.१.१३ यात्रा र रुचि	२०-२१
२.१.१४. प्रौढ अवस्था	२१-२२

२.२ विरही' अधिकारीको व्यक्तित्व २२
२.२.१. भौतिक व्यक्तित्व र स्वभाव २२
२.२.२ आन्तरिक व्यक्तित्व २२-२३
२.२.२.१ साहित्यिक व्यक्तित्व २३-२८
२.२.२.२ शिक्षक वा जागिरे व्यक्तित्व २८-२९
२.२.२.३ सामाजिक व्यक्तित्व २९-३०

परिच्छेद तीन

कविताको सैद्धान्तिक परिचय र कवि 'विरही'को साहित्यिक यात्रा र कविताहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन:
३.१ कविताको परिचय ३१
३.२ कविताको परिभाषा ३२
३.२.१ संस्कृत साहित्यमा कविताको परिभाषा ३२
३.२.२ नेपाली साहित्यमा कविताको परिभाषा ३३-३४
३.२.३ पश्चिमी साहित्यमा कविताको परिभाषा ३४-३५
३.२.४ कविताको वर्गीकरण ३५
३.२.५ कविताको परम्परित वर्गीकरण ३५-३६
३.२.६ पूर्वीय साहित्यमा कविताको वर्गीकरण-संस्कृतमा साहित्य/काव्य ३५-३६
३.३ पश्चिमी साहित्यमा कविताको वर्गीकरण ३७-३८
३.४ कविताको आधुनिक वर्गीकरण ३८-३९
३.५ कविताका संरचक घटकहरू ३९-४०
३.५.१ वस्तु ४०
३.५.२. भाव र विचार ४०
३.५.३. कथानक ४१
३.५.४ द्वन्द्व ४१
३.५.५. सहभागी ४२
३.५.६. परिवेश ४२
३.५.७ उद्देश्य ४३
३.५.८ दृष्टिविन्दु ४३-४४
३.५.९ भाषाशैलीय विन्यास ४४-४८

३.५.१० लय ४८-५०
३.६ 'विरही' अधिकारीको साहित्यिक यात्रा, प्रवृत्तिहरू र कृतित्वको अध्ययन ५१
३.६.१ साहित्यिक यात्रा ५१-५३
३.६.२ कवि 'विरही' का काव्य प्रवृत्तिहरू ५४-६०
३.६.३ मुटु रेटिएको कथा' कविता सङ्ग्रह भित्रका कविताहरूको अध्ययन ६०
३.६.३.१ 'विरही' का कविताहरूको वर्गीकरण र अध्ययन ६०-८५
३.६.४ कवि 'विरही' मुटु रेटिएको कथा (२०३८) कविता सङ्ग्रह भित्र रहेका अन्य फुटकर कविताहरूको संक्षिप्त चर्चा ८५-८६
३.६.४.१ एक मुक्तक ८५
३.६.४.२ अतीत ८५
३.६.४.३ तिमी ८६
३.६.४.४ वर्तमान ८६
३.६.४.५ अस्तव्यस्तता भित्र बाँचेको तिम्रो जीवन ८६-८७
३.७ 'विकृति र मान्छे', कविता सङ्ग्रहको अध्ययन ८६
३.७.१ परिचय ८६-८७
३.७.२ 'विरही' को 'विकृति र मान्छे' कविता सङ्ग्रहका कविताहरूको वर्गीकरण र अध्ययन ८७-१२३

परिच्छेद चार

'विरही'का खण्डकाव्य तथा कथाको अध्ययन विश्लेषण

४.१ खण्डकाव्य १२४
४.१.१ पृष्ठभूमि १२४-१२५
४.१.२ खण्डकाव्यकारका रूपमा 'विरही' अधिकारी १२५
४.१.३ विसङ्गतिको क्षेप्यास्त्र (रक्सी महात्म्य) को अध्ययन १२५-१३८
४.२. 'विरही' अधिकारीको 'इन्द्रेणी' (प्रकृति काव्यको अध्ययन) १३८
४.२.१ परिचय १३८-१३९
४.२.२ विषयवस्तु १३९
४.२.३ प्रकृति चित्रण १४०-१४२
४.२.४ भावविधान १४२-१४३
४.२.५ परिवेश १४३-१४४
४.२.६ रस विधान १४४-१४५
४.२.७ छन्दविधान १४५

४.२.८ अलङ्कार विधान १४५-१४६
४.२.९ भाषा प्रयोग १४६-१४७
४.२.१० विम्ब र प्रतीक विधान १४७
४.३ 'विरही' अधिकारीको 'गरीव' (काव्य) को अध्ययन १४७
४.३.१ परिचय १४७-१४८
४.३.२ विषयवस्तु १४८-१४९
४.३.३ पात्र १४९-१५४
४.३.४ परिवेश १५४
४.३.५ भाव विधान १५४-१५५
४.३.६ छन्दयोजना १५५-१५६
४.३.७ अलङ्कार योजना १५६-१५७
४.३.८ रसविधान १५७-१५८
४.३.९ उद्देश्य १५९
४.३.१० भाषा शैली १५९
४.३.११ विम्ब र प्रतीक १६०
४.३.१२ शीर्षक १६०
४.४ कथाकार 'विरही' का प्रतिविम्ब बोल्छ सङ्ग्रह भित्रका कथाहरूको अध्ययन विश्लेषण १६०
४.४.१. कथाको परिचय १६०-१६१
४.४.२ साहित्य शास्त्रीय दृष्टिकोणले औल्याएका कथाका तत्वहरूका बारे संक्षिप्त चर्चा १६२-१६३
४.४.२ कथाकार 'विरही' अधिकारीका कथाको कथागत तत्वको आधारमा विश्लेषण १६३-१६५
४.४.३ कथाकार 'विरही' अधिकारी र उनको कथागत प्रवृत्ति १६५-१६६
४.४.४ कथाकार 'विरही' का प्रतिविम्ब बोल्छ कथा सङ्ग्रहको परिचय एवम् समीक्षा १६६-१७४

परिच्छेद पाँच

५. उपसंहार १७५-१७७
सन्दर्भ-ग्रन्थ सूची
'विरही' का परिवार सहित फोटो
परिशिष्टहरू

शोध नायक
साहित्यकार 'विरही' अधिकारी

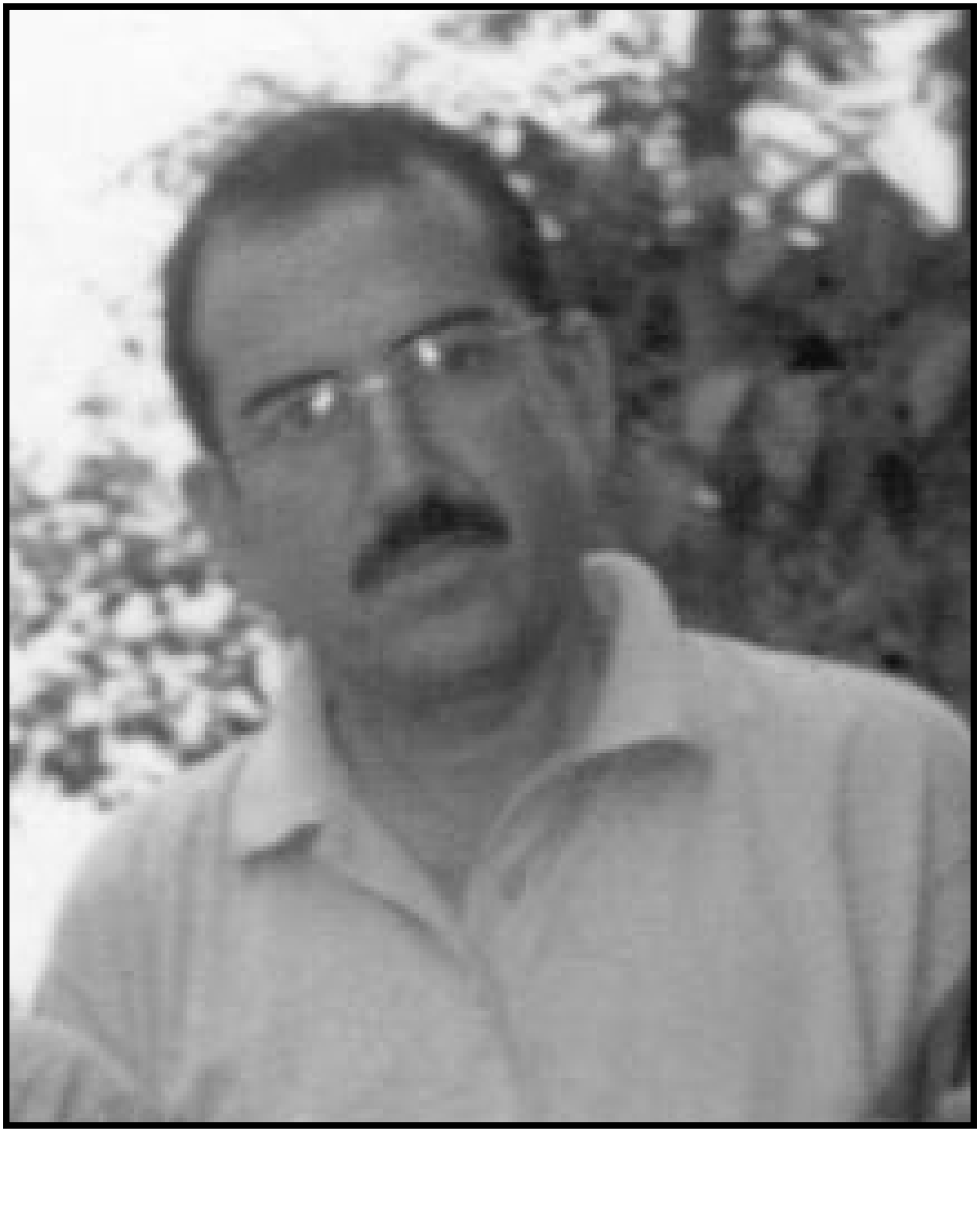

साहित्यकार विरही अधिकारीका
परिवार सहित फोटो

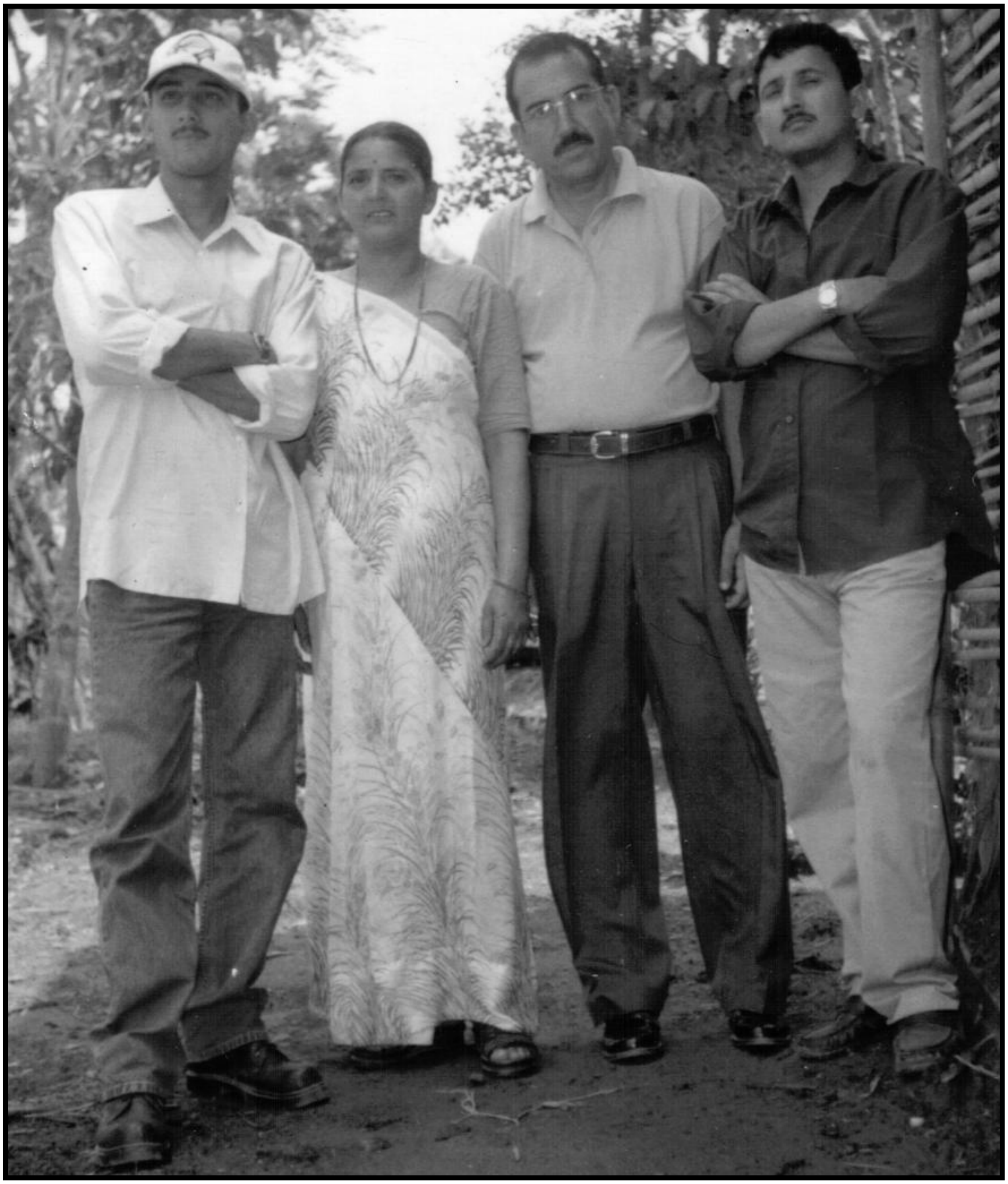

परिशिष्ट–१

किचकवध धार्मिक, ऐतिहासिक तथा पर्यटकीय स्थल संरक्षण समिति

पृथ्वीनगर–महेशपुर
झापा

प्रशंसा-पत्र

द.न.– ०६२।६३ / १३६७

क.स. –

मिति – २०६६।१०।१५

यस किचकवध धार्मिक, ऐतिहासिक तथा पर्यटकीय स्थल संरक्षण समितिको मिति २०६६।०९।२४ को निर्णयानुसार पृथ्वीनगर–५ निवासी तपाई श्री/श्रीमती चिरञ्जी अधिकारी लाई यस संस्थाको संरक्षण र विकासमा पुऱ्याउनु भएको सह्रानिय योगदानको सम्मान गर्दै यो प्रशंसा-पत्र प्रदान गरिएको छ।

मदन कुमार कङेल	सभासद प्र. राज्यमंत्री 'क्षितिज' ब.गौतम	दिलबहादुर थेबे
सचिव	प्रमुख अतिथि	अध्यक्ष

परिशिष्ट–२

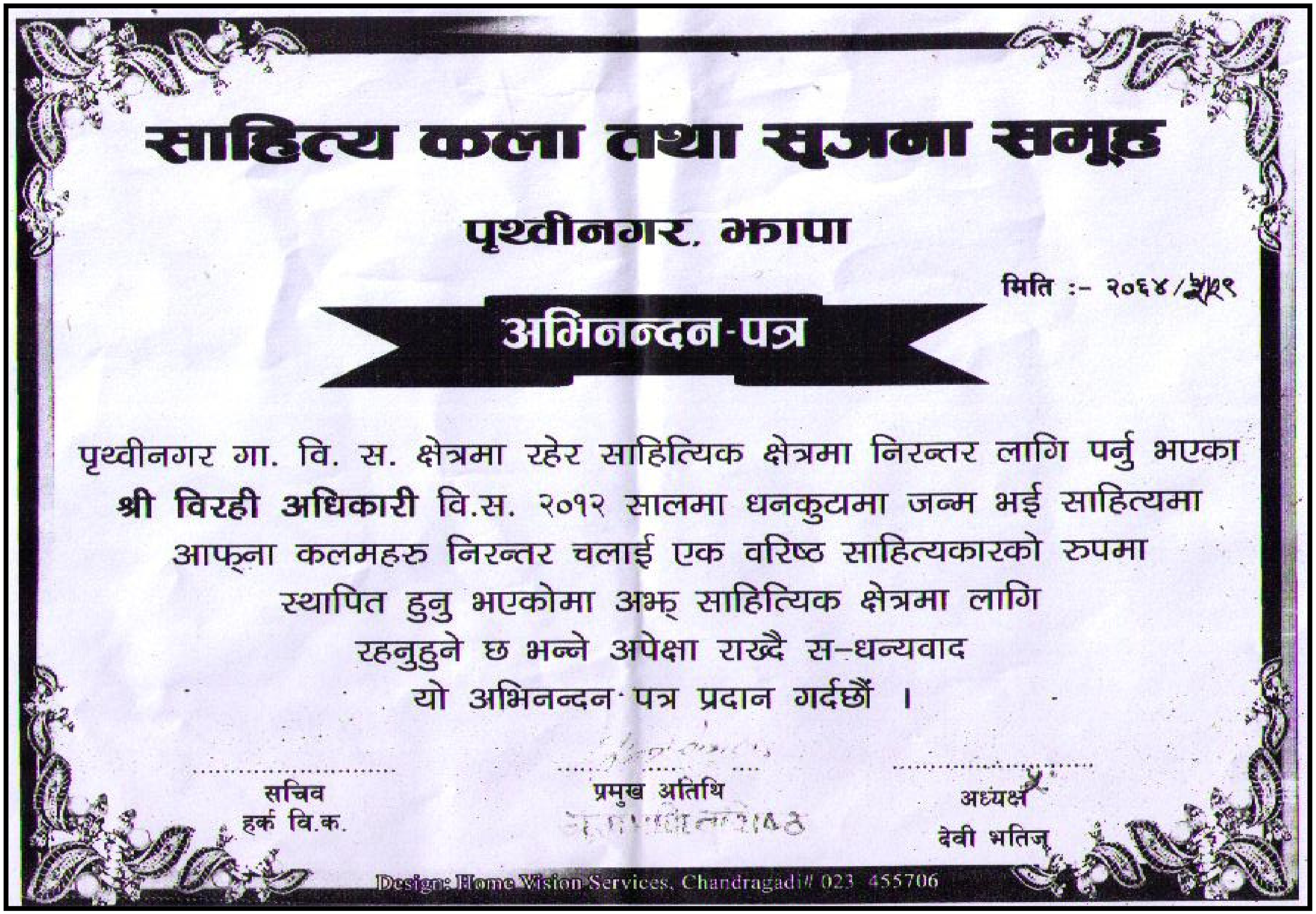

साहित्य कला तथा सृजना समूह

पृथ्वीनगर, झापा

मिति :- २०६४/३/१९

अभिनन्दन-पत्र

पृथ्वीनगर गा. वि. स. क्षेत्रमा रहेर साहित्यिक क्षेत्रमा निरन्तर लागि पर्नु भएका **श्री विरही अधिकारी** वि.स. २०१२ सालमा धनकुटामा जन्म भई साहित्यमा आफ्ना कलमहरु निरन्तर चलाई एक वरिष्ठ साहित्यकारको रुपमा स्थापित हुनु भएकोमा अझ साहित्यिक क्षेत्रमा लागि रहनुहुने छ भन्ने अपेक्षा राख्दै स–धन्यवाद यो अभिनन्दन पत्र प्रदान गर्दछौं ।

सचिव	प्रमुख अतिथि	अध्यक्ष
हर्क वि.क.		देवी भतिज्

Design: Home Vision Services, Chandragadi // 023 455706

परिशिष्ट–३

"आकाश ठूलो दिलले हुन्छ, जातले हुँदैन।"

देवकोटा स्मृति भवन

रजत जयन्ती- २०५२

भानुनगर, भद्रपुर (नेपाल)

[स्था.: २०२६]

अभिनन्दन-पत्र

श्री सीताराम 'विरही' पृथ्वीनगर बाट साहित्य/संस्कृति/पत्रकारिता/कला/सामाजिक सेवाका विभिन्न क्षेत्रमा समेत संलग्न रही जीवनको अमूल्य समय प्रदान गर्नु भई दिनुभएको प्रशंसनीय योगदानको कदर गर्दै- हार्दिक अभिनन्दन गरेका छौं।

(डिल्लीराम निर्भीक)	( )	(एस. एल. शर्मा)
महा-सचिव	विशेष अतिथि	अध्यक्ष

मिति: चैत्र ६, २०५२